

छन्दामञ्जरी ।

वेद्यमहामहोपाध्याय—
श्रीमद्-गङ्गादास विरचिता ।

श्रीमद्-गुरुनाथविद्यानिधि-भट्टाचार्यकृत-
टीकानुवादप्रभृतिभिः समलंकिता

कलिकाता निवेदिता लेख्यित सङ्कृतविद्यालयत
श्रीजानकीनाथ काव्यतीर्थेन
प्रकाशिता ।

१३३२ वङ्गादे पुनः सस्फरणम्

मूयमेकोनपादस्यम् ॥) ।

प्राप्तिस्थान—

छात्रपुस्तकालय

निवेदिता लेन, चाणूचाजार

कलिकाता ।

Printed by

M. N. GHOSE

GHOSE PRESS

38 Shibnarayan Dass's Lane

CALCUTTA

निवेदाम् ।

इह खलु साहित्यसत्तारं छन्दोविज्ञानं विशेषेण कथयितॄणां
 मुपकार साधयति, छन्दोविज्ञातारश्च अनायासेनैव शक्ता भवन्ति
 काव्यनिर्माणेऽपि किमधिकमत्र यत्कथम्, प्राचीनकाले सैतत्र
 काश्यप-कात्यायनाभारद्वायपिङ्गलप्रभृतिभिर्मुनिभिः षड्विधश्छन्दो
 ग्रन्थो विनिर्मितः । तस्य छन्दोग्रन्थस्य विद्वद्भारिमेदेन पादुल्ये
 ऽपि छन्दोमन्त्रोमेव शिष्यादिनां परमोपयोगित्वेन अद्भौतकुर्यन्ति
 विपश्चितः । तयान्यान्मिन् यत्र यादृशं छन्दं समुपकारतः,
 तस्य लक्षणं तत्र तादृशेनैव छन्दसा नियतं, येन शिक्षार्थिना
 मनबुद्धीलनाशुद्धयुद्धीनामपि मानसमुकुरे छन्दोग्रन्थमात्र
 शरणानां जनगणानामप्यर्वालोचनायापि प्रतिक्रियति छन्दस्वरूप
 प्रकाशः । तेनैव छन्दोमन्त्रगमिमा रुचयो निररां प्रशस्ता
 मयन्ते । इयञ्च राजकोषकायोपागिररीक्षायामेव विशेषतः
 पाठ्यरूपेण निर्वाचिता त्रिप्रिधविद्यागौरववरीक्षकैः कर्तृपक्षीयैः
 तत्र च परीक्षार्थिनामतिसरलतयापि प्रसिद्धा विषयः परीक्ष
 णीयतया समुपस्थापितो दुर्गमनामवलम्बन इति विज्ञातवन्तो
 ययमस्या ललिततमाया महजगम्याया अपि नितरा सुगमता
 मुद्गापयितुं स्वीकृतवन्तो यत्नविशेषम् । ग्रन्थस्यास्य निम्नात्ता
 खलु वैद्यवशजो गोपालदासात्मजः परिहृताग्रगण्यो महामहो
 पाध्याय श्रीमदुगदादासः । स हि अच्युतचरितं नाम महाकाव्यं
 गोपालशतकं, सूर्यशतकञ्च प्रणिनायः । अस्य इतोऽधिकं परि

चय सुदुर्लभ । अस्मिन् प्रथे आर्गाराद्योपभोगदर्शनात्
 तत्प्रणेतुमुत्तरिमित्रस्याध्यायीनोऽयं गंगादाम इति निर्दोषं न
 दोषाय प्रमथति । उन्वरा प्राचीन्व तत्प्रसक्तिश्च भूयसी नमुप ,
 पादितप्रतो चय अस्मत्प्रकाशिते विह्वलच्छन्द सुव एव यदुद्येति
 तात्र बाहुल्येन तद्विषयबालोचना समीचीनतया । प्रतिमाति ।
 तथापि सक्षेपत किञ्चित् समालोच्यते । 'छन्द एव च वेदे
 च' इत्यमरयजनात् छन्दस एव नामान्तर एवमिति प्रतीयते ।
 किंतु आयोमदोऽपि नमुपलक्ष्यते यथा--'छन्दोयज्ञपद एव
 मिति । यत्र यदुद्येच्छन्द'शाम्भारगतै पण्डितैरुच्यते--'लघुगुह
 म्यरूपस्याविशेषश्छन्द' इति तन्न असमीचीनम्, 'स्वरा अक्षर
 मणा स्युर्हलस्तदनुयायिन' इति श्रुतवामनीयप्रमाणात् । छन्दसो
 निषामका स्वत्यगा व्यञ्जनानि तु तदनुयायोनीति तेषां हृदयम् ।
 चतुर्दशतु विद्यासु छन्द शास्त्रमेका विदिष्टा विद्या । यथा विष्णु
 पुराण--'अङ्गानि वेदाधत्वारो मीमांसा न्यायविस्तर । धम्म
 शास्त्र पुराणञ्च विद्या एतेताधत्तुर्दश ॥' वेदस्य षडङ्गानि यथा--
 "मिक्षा कल्पो व्याकरण निदक उद् इत्यपि । ज्योतिषमयन
 इवेव षडङ्गो वेद इष्यते ॥" दृश्यते पाणीनियशिक्षाया--'छन्द
 पादौ तु वेदस्य यथा षडङ्गा विना मनुजस्य, तथा छन्दोऽन्तरेण
 वेदस्य अपर्या दुरेवस्यैव भवति ।' छन्दोज्ञान सविशेष प्रयो
 जनोपम् । तथाच धृति--'यो ह वा अविदितार्पयच्छन्दो देवत
 प्राप्सणेन मन्त्रेण याजयति घाध्यापयति, घा स्याणू घच्छति
 गच्छे या पद्यति प्रमीयते पापीयार भवति ॥ (भा, प्रा २१) '

पाणिनीयशिक्षणार्थम्—‘आर्षे छन्दश्च द्वैपत्यं त्रिप्रयोगः पुनः पुनः । वेदितव्यं प्रयत्नेन प्राक्षणेन विशेषतः ॥ मन्त्रो होन स्वर्गो वर्णतो वा विध्या प्रयुक्तो न तमप्यमाह । स चाग्वयो यजमानं दिनन्ति यथेन्द्रशत्रु मन्त्रोऽस्य गान् ॥’ “छादयति पनस पापात् कर्मणः ।” इति श्रुतिः । ‘छन्दसि छादनात् इति पाष्केन निमित्तम् । छादयति छादयति इति छन्दः, ‘चन्दै रादेश्च छ इति पाणिनिः । वेदे गद्य पद्य च उभयमेव दृश्यते । तत्र गापशब्दाणि सन्त छन्दसि व्यग्रहृतानि । श्रीमता गङ्गादातेन ‘छन्दोमञ्जर्यां केयल’ लौकिकछन्दसां लक्षणानि प्रकृतानि, तत्र पञ्चाशद्विंशति छन्दसामालोचनेनालम् । यैदिक छन्दोभ्यः लौकिकछन्दसामधिभावं इत्यत्र नान्ति सन्देहात् सः । मरुतमन्त्राणां छन्दसो यथा सा गधिर्यं दृश्यते न तथापञ्चाशत् । मन्त्रेषु असंख्येषु छन्दः सु प्राचीनयुगे आदिकविना तत्रमप्रता घाटमीश्विना स्वप्रणीते आदिकाव्ये रामायणे त्रयोदश छन्दसां अग्रतः कृतः । तां मुनिः परेण श्रीकृष्णद्वैपायनो वेदव्यासश्चाष्टादशभिः छन्दोभिः महाभारतं प्रणीतम् । अथ क्रमेण मरुतमन्त्रादित्येषु बहूनां छन्दसां व्यग्रहारेऽजायतः ।

आदिमरुतकाव्यात् रामायणादिरम्य माघसमयपर्यन्तं कर्मणः केन प्रकारेण छन्दसां आविर्भावः सम्पद्यत मरुत साहित्येषु तद्विशिष्टायां प्रख्यातपरासा महामहोपाध्यायेन परिद्धत गिरोमणिना श्रीमता रामतारणशिरोमणिना निरचिता काचित् सूचिपत्री अत्र सन्निवेश्यते ।

छन्द	सूत्रसंख्या	छन्द	सूत्रसंख्या
लीलांगीत	१३३	वृत्ता	५४
लोग	११६	धंगधनी	२२८
यशप्रपत्तिम	१६३	धैतांगीय	७६
यशम्बिल	६६	धैश्वर्येयी	७७
यत्न	२५३	शशिफला	११३
ययुयतो	१६०४	शशिधरना	१०
यसतिलक	११२	शाङ्गु	१८४
याणिना	१०३	शार्दूललम्बित	१७८
यानमो	४३	शार्दूलप्रिकीडित	१६६
याता	१६०१	शाङ्गिना	४१
यासनी	२५	शिपण्डित	७
यासन्नी	१२६	शिपरिणी	१११
विश्राधार	८६	शुद्धनिराट्	३०
विश्रन्माता	१८	शोभा	२०७
विश्रुल्लेखा	१२	श्रेयी	५३
विध्यङ्कुमाला	६१	श्री-	१
विपिननिलक	१३६	सती	६
विपुला	४	समानिका	१६
विपरीतपूर्वा	२४७	समुद्रतता	१०७
विम्व	२००	सरसी	२११
वृत्त	२०६	सान्द्रपद	६२

छन्द	सूत्रसंख्या	छन्द	सूत्रसंख्या
सारङ्ग	११	स्रक्	१३०
सिंहविमान्त	२३६	स्रग्धरा	२१०
सिंहविमोद	२३३	स्रग्मिणी	५१
सिंहविस्फूर्जिता	१८६	स्यागता	३८
सुक्तेसर	१२७	हममाला	४
सुधा	१८१	हंसकृतं	२२
सुन्दरिका	२०६	हसी	४०
सुन्दरी	२४२	हसी	२१२
सुपत्रि	१२१	हरनक्षत्रं	१६०
सुमुखी	४४	हउमुखी	२७
सुरसा	११६	हरि	१७०
सुवदना	२०४	हरिणप्लुता	१७०
सुवशा	२०८	हरिणप्लुता	२३६
सोमराजी	११	हरिणी	१६५
सौम्य	२५४	हारिणी	१८८
स्त्री	२	हीरक	१६३

छन्दোমञ्জरी ।

। प्रथम. स्तवक .

देवं प्रणम्य गोपालं वैद्यगोपालदासज-
सन्तोपातनयश्छन्दो गङ्गादासस्तनोत्यद ॥१॥
सन्ति यद्यपि भूयासश्छन्दोग्रन्था मनीषिणाम्
तथापि सारमाकुर्य नवकार्थं ममोद्यम ॥२॥

ममो विघ्ननायाय । यन्त्रकर्ता यन्त्रारम्भे निखिलविघ्नविघाताय अमोष्टदेवता
प्रणामरूपमङ्गलाचरणपुर स्तव यन्त्रप्रतिपाद्यं प्रतिपादयति—देवमिति । वैद्य वैद्य
रंभोत्पन्नः यो गोपालनाम तस्मात् जात इति वैद्यगोपालनासज, वैद्यहस्तगोपालदासस्य
पुत्र इति केचित् समोपाख्या रमणी तस्यासनयसदगमसमुद्भूतः गङ्गादास गङ्गादास-
नामा कवि देव अमोष्टदेव मां पालयतीति गोपालस्त श्रीकृष्ण प्रणम्य, अद एतत्
छन्दः छन्दसां परिचायकं शास्त्रं तनोति प्रणयति । १ ॥

ननु पिङ्गलप्रभृतीनां पूर्वाचार्याणां वक्ष्य एव छन्दोयस्या वर्तमाने, तत् किमिति
तथायमारम्भ इत्यामहामपनेतुमाह—सन्तीति । यद्यपि मनीषिणां पूर्वपङ्क्तिनां
पिङ्गलादीनां भूयांस बहुतरांछन्दोयस्या छन्दः शास्त्राणि सन्ति वक्षन्ते, तथापि तेषु

१ । वैद्यरंभज, गोपालनासाद्यज, गङ्गादासगर्भजात, गङ्गादासनामक
कवि श्रीर अमोष्टदेवता स्तुत्यर्थे अंगाम करिषा ह्यत्र पात्र अंगवदन करिषेहेन ।

२ । मनीषिगणेष विदितं बहु छन्दोयस्य वर्तमानं चाकिमेव वक्ष्य

इयमच्युतलीलाढ्या सद्वृत्ता जातिशालिनी ।

छन्दसा मञ्जरी कान्ता सम्यक्कण्ठे लगिष्यति ॥३॥

पद्यं चतुष्पदी तच्च घृत्तं जातिरिति द्विधा ।

वृत्तमक्षरसङ्ख्यात जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥४॥

सत्स्वपि सार सारार्थं विज्ञानानीनां सत्यं इत्यर्थं, 'अक्षय्य समृद्ध नवका चतुः
कम्पाहं' ये बालका चतुःकम्पाहं नवयन्तात् कथय्य । तस्य तेषां व्युत्पत्त्या
इत्यर्थः । अथवा नवानां बालकानां कार्यं सुखार्थं । 'सुखमैर्षयसिद्धिं काम् इति
मैत्रिणी । सम सद्यम छन्दोसम्पन्नयेन प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

अतु बालकार्यं प्रणीत सत्यं सभ्यहृन्दाणां का यदा भवेदित्यत आह—इयमच्युत
लीलेति । इय इत्यमाणा अच्युतस्य श्रीकृष्णस्य लीलया लीडया आद्या युक्ता
सद्वृत्ता मनोरमपद्यानिता । इमे पद्ये चरिते च इत्यमरः । जातिशालिनी जाति
भावानियता आर्याप्रभवति तया शालते शोभते या सा । कान्ता मनोम्रा छन्दस
मञ्जरी सम्यक्कण्ठे सभ्यानां सामाजिकानां कण्ठे गले लगिष्यति सङ्गता भविष्यति
श्रीकृष्णलीलावर्णनात् सङ्गत्या छन्दोमञ्जरीमितां कण्ठस्थां चरिष्यतीति भावः ।
पद्ये कान्ता रमणी चेति भव्यते । रमणीपद्ये—अच्युता सम्पूणा सा लीला विनाससंवा
आद्या युक्ता । सङ्गता सञ्जरिता । जातिशालिनी कुलीना । मद्यर्था कथमूषणत्वेन ,
प्रसिद्धानपि बाळमयत्वात् रमणीसाहस्यार्थं कण्ठनम्रत्वमुक्तम् । अच्युतस्तु श्रीकृष्ण
लीलारसरसिकानां श्रोतव्याणां सुतिमूषणे सामान्यात् मञ्जरीत्वेन निर्द्देशः ॥ २ ॥

इदानीं प्रवृत्तमारभते—पद्यमिति । चतुष्पां पादानां लोकाश्च तुरीयभागाया
समाहारचतुष्पदी समाहारद्विगुः । पद्य नाम कथ्यते इति शेषः । चतुश्चरणा

निर्गम्य तैश्च वृत्तपठितार्थं आसीनं द्रष्टुं इहेते सारं मदपनं करिदा एहे द्रष्टुं
अप्यने आसि अद्रुष्ट इहेतेहि ।

७७ । लैङ्गिकपीलागविपूर्वा वृत्तिशालिनी जातिशालिनी मनोज्ञा एते
छन्दोमञ्जरी सामाजिकवर्गेषु कथं कथं विराज्य करिष्ये ।

সমমর্দসমং ঘৃচ্চং বিপমম্বেতি তত্ ত্রিধা ।
সমং সমচতুশ্চাদ্ ভবত্যর্দসমং পুন ॥৫॥
আদিষ্টতীয়বত্ তস্য পাদস্তুয্যীং দ্বিতীয়বত্ ।
মিশ্রচিহ্নচতুশ্চাদ্ বিপমং পরিকীৰ্ত্তিতম্ ॥৬॥

মকস্য প্রথমমিতি সন্না জাতব্যা ইত্যর্থঃ । তচ্চ পদং হর্ষং হৃদ্যস্য, জাতি জাতি
সম্মতমিতি প্রত্যয়কারেণ ত্রিধা দ্বিপকার প্রসিদ্ধমিতি শেব । তস্মৈ অপরসংখ্যাত
অপরৈ একাদ্যাদিবৎ সংখ্যাত পরিগণিতং যত্ তত্ হর্ষং নাম ভবেত্ । যা, মাভা
অপরায়বৎপা তামি কৃতা নিবদ্ধা সা জাতিগাম ভবেত্ । গণনা তু স্বল্পবর্ণং এক
মাত্ গুহ্মন্তু দ্বিমাশ ইতি প্রথমকারেণ জাতব্যা । তথাচ—‘একমাশৌ ভবেদ্র কস্তৌ
ত্রিমাশৌ দৌর্ধ্রং শুশ্রুতি । ত্রিমাশন্তু ভবেত্ পুণ্ড্রৌ অগ্নয়দ্ব্যইভামকম্’ ইতি ॥ ৪ ॥

সমমিতি । তত্ পূর্ব্বে পরিভাষিত হর্ষং সমম্, অর্দসমং বিপমম্ ইতি ত্রিধা ত্রিবিধ
ভবতি । তস্মৈ সমচতুশ্চাদ্ সমা গুণ্যধংখ্যবর্জ্যপ্লবায় পাদা যস্য তত্ সমম্ ।
যস্য হৃদ্যস্য আদি- প্রথম পাদ অশ্ব দ্বিতীয়বত্ দ্বিতীয়পাদনুগ, एवं স্তুয্যীং চতুর্থ
পাদ দ্বিতীয়বত্ দ্বিতীয়পাদনুগ, তত্ পুন পুনরिति বাক্যমেদে অর্দসমং নাম পদ
পরিকীৰ্ত্তিতম্ । মিশ্রচিহ্নচতুশ্চাদ্ মিশ্র চিহ্ন স্বল্পং যদা তে মিশ্রচিহ্না তাহ্ময়া
অথার পাদা যস্য তত্, বিপমম্ পরিকীৰ্ত্তিত কথিতমিত্যর্থঃ ॥ ৫। ৬ ।

৪। সঙ্কত (ভাব) গুণ ও পদ ভেদে ত্রিবিধ । তন্মধ্যে বাহ্যতে
চারিটী পাদ (চরণ) থাকে তাহার নাম গুণ । মাতৃকাত চতুর্ভাগ পাদ
ইত্যভিধীয়তে’ মাতৃকাত শ্লোকাত ইত্যর্থ । শ্লোকের চারিভাগের একভাগের
নাম পাদ । ঐ গুণ বৃত্ত ও জাতিভেদে ত্রিবিধ,—অক্ষর গণনানিষয়ে নিবদ্ধ
পঞ্জের নাম বৃত্ত । মাত্রার স ব্যাঙ্গ্যারে ঝড়িত-পঞ্জের নাম জাতি ।

৫—৬। ঐ বৃত্ত আবার ত্রিবিধ, যথা—সম অর্দসম ও বিপম । বাহ্যের চারিটী
চরণই সমান সমান অক্ষরে নিবদ্ধ, তাহাকে সমবৃত্ত কহে, যেমন—অহুঠেপ

ম্বরস্তজন্মগেলন্তীরেমির্দশমিরক্ষতৈ ।

সমস্তং ঘাড্‌ময় প্ৰ্যাস ত্রৈলোক্যমিয চিণ্মুতা ॥৩৥

মল্লিগুণল্লিলঘুঘ্ব নবরী

মাদিগুণ পুনরাবিলঘুঘ্ব ।

অদৌমস্বরীময়িনা সাহেতিকান্ নরনবান্ নিহি যতি—স্বরধেতি । অধি-
কলো ল ঘিবা মে লাকা মে ময় যয় রয় যয় তয় কয় ময় নয় নয় মে ম্বরস্ত
জন্মগতৈ, এত ম ঘ র য ত জ ম ন দ লকারীঃম্মিরক্ষরৈবৈ সমস্তং ঘাডমত
বাঘুপং অদ মায় বিঘ্ননা মৌলীকং ময়াবা নৌকানা সমাধারঃ ত্রিলোকী ত্রিলোকী
এব ত্রৈলোক্য নিম্নবনম্ ইব ম্যাদম্ । অতঃপাশ্চাত্তৈন মকারাদিभि ম্মির্ষয়ৈব
সমস্তানা ইন্দ্রণী লঘবাণি লঘদিযামি ইত্যর্থঃ ১ ৩ ১

সহেতি দৃশয়তি—মস্বরীতি । এ বিগুণা ময়ী বর্ষা গুরনৌ যম স কদিত ।
পূর্বাঙ্গা মকারান্যৌ দৃশবর্ষা এর নহনবা ঘনীতয়া যথা—মদবা, দমবা, রমবা
ইত্যনি । ময়ী বর্ষা গুরব এবং মকারক একৌ নব মকারেব প্রাপ্য । যথা—

প্রকৃতি । বাহার অর্ধস্ব অপর অর্ধস্বকর তুণ্য তাহাকে অর্ধস্ব বলা, অর্থাৎ
অধম পানে বহু অক্ষর তুণীর পানেও তত অক্ষর আবার বিতীর পানে বহু
অক্ষর চতুর্ধ পানেও বহি তত অক্ষর থাকে তাহার নাম অর্ধস্ববৃত্ত । যথা—
বিষোগিনী (অুলরী) প্রকৃতি । বাহার চারি চরণই চারি প্রকার (অর্ধা-
প্রত্যেক চরণেই বিভিন্নসংখ্যক অক্ষর থাকে) তাহাকে বিষমবৃত্ত বলে ।

৭। এইকার নিম্নলিখিত সঙ্কেত দ্বারা হ্রস্বের লক্ষণ করিতেছেন।—
ম ব ব স ত জ ঙ ন গ এবং ল এই নবটি অক্ষরে সমস্ত বৃত্ত পরিচ্যাপ্ত
অর্থাৎ এই নবটি অক্ষর দ্বারা যে সঙ্কেত করা হইবে তদ্বারাই সমস্ত বৃত্ত বুঝিতে
পারা যাইবে । কিছু যেমন বিশ্বসনার ব্যাপিরা আছে, এবং এই নবটি
অক্ষর দ্বারা সমস্ত বৃত্ত পরিচ্যাপ্ত ।

জো গুরুমধ্যগতৌ রতমধ্য

সোঃন্তগুরু কথিতোঃন্তলঘুস্ত ॥ ৮ ॥

শ্রীদুর্গা । অত ময়ো বর্ণা এব গুরব । এব শ্রীকালী বাগীশ ইত্যাদি । মকার
নগণ ত্রিষু ময়ো লঘবো যত স কথিত , যথা—বিহর বিজয় পবন ইত্যাদি ।
ম মগণ আদিগুরু আদি প্রথমো বর্ণ গুরুত্ব স কথিত । মযাসৌ আদিগুরু
ইতি কামধারয় অথবা ম ইতি সূত্রপ্রয়মেকবচনম্ । বচনদ্বয়ং হি একো মণ
স্বাত্ম তত আদিবচন গুরুত্বাभिधानেন পরৌ দৌ বর্ণৌ লঘু ইতি প্রতিপত্তব্যম্ । যথা—
মহর, মছর ইত্যাদি । য আদিলঘু, আদি প্রথমো বর্ণ লঘুত্ব স কথিত । আদি
বচন লঘুত্বাभिধানাত্ম পরৌ দৌ বর্ণা গুরু ইতি শ্রেয়ম্ । সর্থেদেব এব নিয়মোঃস্ত
সম্যক । যগণৌ যথা—গুরুভ্যঃ মদ্বিঃ ইত্যাদি । জ গুরুমধ্যগত গুরুবর্ণৌ
মধ্যগতৌ মধ্যস্থিতৌ যত্ব স কথিত , আদ্যসৌ লঘু মধ্যো গুরু এব প্রকারো গণ
লকার । যথা—যিবায, নতৌঃস্থি ইত্যাদি । র ইতি সূত্রপ্রয়মেকবচনম্ । র
ল লঘু মধ্য মধ্যস্থিতৌ যত্ব স কথিত । আদ্যসৌ বর্ণা গুরু মধ্যবর্ণা লঘ
এব গণ রবচন জ্ঞাতব্য । যথা—চন্দ্রমা দিবর ইত্যাদি । স সকার অন্ত
গুরু অন্ত অন্তিমৌ বর্ণ গুরুত্ব স কথিত । আদ্যৌ দৌ বর্ণৌ লঘু অন্তিমৌ বর্ণৌ
গুরু এব গণ সকারিণ জ্ঞাতব্য । যথা—রমণৌ, শরণম্ ইত্যাদি । ত অন্তলঘু
অন্তৌ লঘুভ্যঃ স কথিত আদিমধ্যৌ বর্ণৌ গুরু অন্তিমৌ বর্ণৌ লঘু এব গণ
তকারিণ জ্ঞাতব্য । যথা—ভান্বনি রত্নানি ইত্যাদি ॥ ৮ ॥

৮ । তিনটি তিনটি অক্ষরে এক একটা গণ হয় । পূর্বোক্ত ম হইতে
ন পর্য্যন্ত আট অক্ষরের নামে তিন অক্ষর ঘটিত আটটি গণ বৃকিতে হইবে ।
ক্রমে তিনটি অক্ষর গুরু নাম মগন অর্থাৎ ৩ বলিলেই ক্রমে তিনটি অক্ষর গুরু
ইহা বৃকিতে হইবে । ক্রমে তিনটি অক্ষর লঘু নাম মগন অর্থাৎ ২ বলিলেই
ক্রমে তিনটি অক্ষর লঘু ইহা বৃকিতে হইবে । এইরূপ সর্গত্র । ত বলিলে আদি
অক্ষরটি গুরু (পবেব হইটী হু) , ২ বলিলে আদি অক্ষরটি লঘু (পবেব হইটী

মুরুরকো গকারস্তু লকারো লঘুরেকক ।

মমেণ সৈপা রেখামি সস্থানং দর্শ্যতে যথা ॥ ৬ ॥

স্রোয়া সর্ঘ্যান্তমধ্যাদিগুরবোঽত্র চতুশ্চক্কা ।

গণাশ্চতুল্লঘুপেতা পশ্চাৎপাদিষু সংস্থিতা ॥ ১০ ॥

মুরুরিত্যদি।—একো বর্ষো মুর গকার, মকারেণ একো বর্ষো মুর স্বাত্ ৬ বোদ্ধব্যম্। যথা—স্রী যা সা ইত্যামি। এককো একো বর্ষ সঘুলকার লকারেণ একো বর্ষো লঘু স্বাত্ ইতি জ্ঞাতব্যম্। যথা—য হি তু, ইত্যাদি ক্রমেণ মকারান্নিক্রমেণ ইত্যর্থঃ। এষা মকারাদীনাং গণানাং রেখামি আভ্যন্তরীণাং চিহ্নবিশেষে সংস্থানং আভ্যন্তরীণং দর্শ্যতে। মকারপো মকারেকদ্বয়ো মুরুরাকার (স) এতৎ লঘোন্তু সরলরেখাকার (।) এবম্। পাশ্চাত্যমন্তে মুরুরাকার (—) এবম্। লঘু শাকার (৷) এবম্ ৬ ৮ ॥

সংস্থতি জ্ঞানার্থেনাং নির্দিষ্টমিতি—স্রোয়া ইতি। অত্র চতুল্লঘুপেতা অতুল্লঘুপেতা। সর্ঘ্যান্তমধ্যাদিগুরব ইত্যাত্ পর সূত্রমাণ শব্দ প্রত্যেকমভিসম্বধ্যতে ইতি ন্যায়ান্ সর্ঘ্যান্ত মুরুরব্দস্য সংস্থতি, অত্র চতুল্লঘু (স স) অত্রমুর (।।স) মধ্যমুর (।স।) আন্তিমুর (স।) অতুল্লঘু (।।।।) এবমকারা পঞ্চ অতুল্লঘু

গুরু) হ্র বর্ণিলে মধ্য অক্ষরটি গুরু মধ্য অক্ষরটী লঘু হইলে তাহার নাম বগ্নব। গ গণ দ্বারা অত্র অক্ষরটি গুরু এবং ত গণ দ্বারা অত্র অক্ষরটী লঘু এবং বৃকিতে হইবে। টীকা জটিল।

২। গ এবং ল দ্বারা একটী একটী অক্ষরের পরিচয় হয়। গ বর্ণিলে একটী অক্ষর গুরু। ল বর্ণিলে একটী অক্ষর লঘু এবং বৃকিতে হইবে। ক্রমে রেখা দ্বারা গুরু লঘু প্রদর্শিত হইবে। (স) এইটী গুরু অক্ষরের চিহ্ন। (।) এইটী লঘু অক্ষরের চিহ্ন।

৩। মাঝা গুণনা অক্ষরদ্বয়ে নিবদ্ধ প্রাক্ষর নাম জ্ঞাতি ইহা পূর্বেই উক্ত হইয়াছে। এক্ষণে ঐ মাঝার নিয়ম নির্দিষ্ট হইতেছে। আখ্যাপি জ্ঞাতিতে

सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गो च गुरुर्भवेत् ।

वर्णः सयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥ ११ ॥

श्रुत्वा अनुमावाक्या गथा अत्र आद्यादिषु जातिभ्यश्च सु सञ्चितं ॥ १० ॥
सव्यगुह्यया—काली दुगा इत्यादि । अन्तगुह्यया—तद्वय अमर इत्यादि
मध्यगुह्यया—शिवाय नमामि इत्यादि । आदिगुह्यया—पूजितं मन्त्र इत्यादि
अन्तगुह्यया—बुधवर, जन्मघ्न इत्यादि ॥ १० ॥

इतीर्णो गुरुलक्षणं निदिशति—सानुस्वार इति । सानुस्वार, अनुस्वारः ॥ १० ॥
(अ, इ, उ, ए, ओ,) गुरुः । अत्र अनुस्वार इत्युपलक्ष्यत्वात्, तेन अनुस्वारः ॥ १० ॥
सर्वोऽपि लघुर्गुरुर्भवेत् । एष दीर्घः (आ, ई, ऊ, ए, ओ,) गुरुः ॥ १० ॥
च विसर्गयुक्तश्च सयोगपूर्वश्च सयोगः समुक्तवयः तद्वयः ॥ १० ॥
पादान्तगः अन्तस्थान्तिमो लघुस्वरः वा विकल्पेन गुरुर्भवेत् । अन्तस्थान्तिमो लघुस्वरः
स्थितो गुरुपि वार्त्ता विकल्पेन गुरुः स्यात् । अत्र अनुस्वारः ॥ १० ॥
लघुवर्त्ता विकल्पेन गुरुर्भवेत् आदिषु तु लघुगुह्यया ॥ १० ॥
व्यम् । अत्रापि पादान्तस्थितस्य लघुवयस्य गुरुर्भवेत् ॥ १० ॥
दीर्घः अन्तस्था तु दीर्घः एव तथा च आदिगुह्यया ॥ १० ॥
मन्त्राणि वस्त्राणि च । अत्र वस्त्राण्यप्येति ॥ १० ॥
वस्त्रस्य हृदयेव पादान्तमलघागुह्ययेति ॥ १० ॥
तुक्तं तत् सर्व्वं द्वितीयप्रेतुयदा ॥ १० ॥

অথ পাদান্তগো লঘুগুণমর্ষেহা । যথা—

তদ্বৎ সমদগ্ধাক, নযৌত্নং পিচ্ছিতানি ন দধৌনি ।

অন্যশ্চয়েন সুন্দরি গ্রাম্যজনো মিষ্টমগ্ধাতি ॥ ১২ ॥

সুন্দরীতি গ্রাম্যগণ্ডে পরে বিকল্পেণ লঘুত্বম্ । তথা
মতৃপিতৃ পারিজাতছরষনাটকে—

সিন্দূরপুঙ্খতগৌরিকরাগগৌমে শঙ্খদস্বয়নির্ভরয়ারিপূরে ।

সংগ্রামভূমিগতমত্সুরমকুম্ভকূট মণীয়নকরাগনয়ো বিশম্ভু ॥ ১৩ ॥

পাশাক্ষিপদম্ অপ্রাধিকম্বেন গুরুত্বমুদাহরতি—তদ্বৎমিথ্যানি । হে সুন্দরি !
দাম্যজন' অন্যশ্চয়েন তদ্বৎ নবং সমদগ্ধাক নযৌত্নং মৃতদতনৃত্যাদি পিচ্ছিতানি
চিহ্নানি দধৌনি ন মিষ্ট যথা স্যান্ তথা অগ্ধাতি মূঢ়ভে । অথ আখ্যানম্ কথম্ ।
অথ লঘুত্বম্ প্রথমপাদে দ্বিতীয়পাদে অচ্যুতমাতা তৃতীয়পাদে পুনর্দ্বিতীয়
মাতা অশুদ্ধপদ' পঞ্চমমাতা ইতি । অল্পিচ্ছিতং ত্রীকৈ দ্বিতীয়পাদেচতুর্থপাদয়োনিম-
ষপদানুঘোরপি গুরুত্বম্ । পর্ব তৃতীয়পাদে সুন্দরি ইতি ব্রহ্মারম্ দাম্য ইতি সমুদ্রায়
বর্জ্যতু পূর্ববর্জিতেন গুরুত্বংপি পাদান্তত্বাৎ লঘুত্বম্ । অত পাশাক্ষগৌরুত্বম্
সৌকার্যং একমাত্র'ভাষাতু তৃতীয়পাদে দ্বিতীয়মাতা এতচ্চাতম্যা অত'সুন্দরীমহো
ন বদৌতম্য ॥ ১২ ॥

৪মি পাদান্তত্রয়াং গুরুত্বমুদাহরতি—সিন্দুরেতি । ইন্দ্র প্রতি ক্রুপিতম্ গহনমত
চক্টিরিম্—মণীয়া নকরা এতচ্চামদ' কলিমানি সিন্দুরপূরেণ সিন্দুরীধিৎ কল

মাজাবিনিষ্টেব নাম দৌর্ভ তিন মাজা বিনিষ্টেব নাম মূঢ় এব' অর্ধমাজাদুষ্কর
নাম ব্যধন । একটী লঘুবর্ণে একটী মাজা বুদ্ধিতে হইবে । একটী বীধবর্ণ হইটী
মাজা হয় । যেমন 'কাগী' এইটী সর্গগুরু ; এখানে মাজা চাষিটী আছে ।
কমলা এখানে অস্তগুরু ৪টী মাজা । 'প্রবেশ' এখানে মধ্যগুরু—মাজা
চাষিটী । 'শঙ্কর' এখানে সম্বোধনের পূর্ব গুরু অতএব আদিগুরু—৪টী মাজা ।
'প্রবণি' সর্গসমু এখানে ৪টী মাজা পাওয়া গেল ।

अथ तृतीयचतुर्थपादान्तलघोर्गुत्वम् । तथा ममाच्युत-
चरितेऽपि—

रत्नेन केशिदशनक्षतसम्भवेन, रेजे स मण्डिततुरी हरिवाहुदण्ड ।

तद्वन्तसन्दलितभीमभुजप्रतापवक्त्रे रिव स्फुटकणप्रकरेण कौर्य ॥१४॥

मैत्रिकवणस्य शोभा यस्य तस्मिन् । शशत् निरन्तर यत् मदधवण दानधरस्य तदेव
निर्भरवारिपूर प्रसन्नजलीय यत् तस्मिन् । सयामभुमिगत रणक्षेत्रगत यं मत्त
सुरेभ्यः सुरद्वन्द्वी पुरावत् तस्य कुम्भ एव कुटं तस्मिन् । 'कुटोऽस्त्री शिखर गङ्गा'
नित्यम् । विष्णु प्रविशन्तु । एकदेशविवर्तिरूपकमलङ्कारः । तदुक्तम्—'यत् कस्य
चिदायत्नमीकदेशविवर्णित' इति । वसन्तदिलक इति । अथ भू 'नु वर्षयो
तृतीयचतुर्थपादान्तलघोर्गुत्वम् ॥ १२ ॥

रत्नेनेत्यादि । स हरिवाहुदण्ड हरिर्वाहरेव दण्ड रूपककर्मधारयः । केशि
दशनक्षतसम्भवेन रत्नेन केशी नाम कश्चिद्धानव तस्य दशनैर्दन्तौ यत् क्षतं तस्य तत्
सम्भवेन तस्मात्तेन रत्नेन रुधिराण्य मण्डिततर' अतिशयेन भूषितं सन्, तस्य केशिनी
दानवस्य दन्तौ सन्दलित यं भीम भयङ्कर' भुज बाहुक्षस्य प्रताप एव वक्त्रं
तस्य स्फुटं उद्घोष यं कणप्रकर कण्ठाणां समूह तेन समुज्ज्वलकुलिङ्गनिचयेन
इत्यर्थः, कौर्यं व्यास इव रेजे शोभितवान् । 'तिषु स्फुलिङ्गोऽपिकण' इत्यमरः । वक्त्रे
इति रूपकम् । स्फुटकणप्रकरेण कौर्य इवेति उत्प्रेक्षा । तत् सभयो सङ्गर इति ।
वसन्तदिलक नाम इति । अथ प्रथमपादान्तिमस्य नकारस्य तृतीयपादान्तिमस्य
पकारस्य च गुणत्वं बोध्यम् ॥ १४ ॥

११—१७ । अश्ववार्युक्तं नीर्य विगर्गगुक्तं र्व एव ग, गुक्तं
रर्वं पूर्वर्वं गुक्तं हव । पाप्मेव अश्वश्चित् नद्वर्वं विक्रमे गुक्तं एव, गुक्तं र्वं
विक्रमे नद्वर्वं हवैव पाप्मे । पाप्मेव अश्वश्चित् रर्वं नद्वर्वं वावर्वा अश्वोपना

अत्र प्रथमद्वितीयपादान्तस्यापि लघोर्गुणत्वम् ।

‘प्रज्ञे वा’ इति पुन पिङ्गलमुनेर्विकल्पविधायक सूत्रम् ।

उदाहरणं यथा कुमारै—

सा मङ्गलदानविशुद्धगात्रो गृहीतप्रत्युद्गमनीयवक्ष्णा ।

निष्ठत्तपञ्चन्यजलाभिषेका प्रफुल्लकाशा यमुधेव रेजे ॥ १५ ॥

अत्र प्रशब्दे परे गुरोर्नधुत्वम् ।

प्राप्य नाभिश्चदमञ्जनमाशु प्रस्थित निवसनग्रहणाय ।

औपनिषिकमन्त्रं किल स्त्री वल्लभस्य करमात्मकराभ्याम् ॥ १६ ॥

प्रश्नोक्तिः । प्रे कथं वा ऋ परवर्तिनि पूजयिष्यती लघुविभावया गुह्यं सादित्यं पिङ्गलमुनिः प्रज्ञे वा’ इति विशेषपूर्वं प्रणिनाय इति गङ्गादामिन मसुह्रिखितम् किञ्चिदपि प्रचलितं पिङ्गलच्छन्द मूलं नैतत् पूर्वं दृश्यते ।

सा मङ्गलैति ।—मङ्गलदानेन मङ्गलार्थनिमज्जनेन विग्रहं गतं यस्या सा पूत देहा इत्यर्थः । गृहीतं धृतं प्रत्युद्गमनीयवक्षं विग्रहपञ्चमसमं यथा तादृशौ पार्श्वतो पश्चेतस्यापत्यं स्त्री ऐश्वर्यतो निष्ठत्तपञ्चन्यजलाभिषेका निष्ठत्तं निच्यन्न पञ्चन्यजलं मेषलजलेन अभिषेकं स्नानं यदा सा मेषान्मुसुता इत्यर्थः । प्रफुल्लकाशां विकसितकायकुसुमा यमुधा पृथिवी इव रेजौ शोभितवती । वसुधैव कुटुम्बकम् । अथ प्रेति सयुक्तान् पूजयिष्यति गृहीत इति द्वितीयस्वरस्य प्रज्ञे वेति विशेषविधानात् लघुत्वम् ततश्च छन्दोमङ्गदीषी न सजात इति ॥ १५ ॥

प्राप्येत्यादि । स्त्री कार्त्तिकेति शेषः । आत्मकराभ्यां स्वकीयाभ्यामीव पाणिभ्यां नाभिरेव ऋ तत्र मङ्गलं प्राप्य आशु तत्पश्चात् निवसनग्रहणाय वस्त्रसमाकर्षणाय प्रस्थितं प्रवृत्त औपनिषिकं शीविस्मरौचि चलितमित्यर्थं वल्लभस्य प्रियस्य कर

हृताये इत्येव । अ एव, इ अश्चद पूर्ववर्ती र्वं विकल्पे इव इत्येव—देश

অত্র ঙ্গশব্দে পরে গুরীর্লঘুত্বম্ । তীব্রপ্রযত্নোচ্চারণেনাত্ন
লঘুত্বমিতি কণ্ঠাভরণ , যদুক্তম্,—

যদা তীব্রপ্রযত্নেন সযোগাদেৰগৌৰবম্ । ,

ন ছন্দোভঙ্গ ইত্যাঙ্কুস্তদা দোষায় সূর্য ॥ ১৩ ॥

অন্য কিম্ রোধমভিনীতবতীত্যর্থঃ । অত্র নাভি ইতি ইকারস্য ঙ্গেতি সযুক্তান্
পূৰ্ব্বস্য সত্যপি গুরুত্বনিয়মী “প্রঙ্গে” বৈতি” বিশ্লিষ্যম্বেষ্য বৈকল্যিকবিধানাত্ ক্রমত
ততশ্চ ন ছন্দোভঙ্গদোষ সজাত ইতি ॥ ১২ ॥

তীব্রেতি—তীব্রপ্রযত্নোচ্চারণেন তীব্র চুক্তাৎ ‘প্রযত্ন’ যস্মিন্ তাৎপৰ্য্য যত্ চ্চারণ
তেন গুরোরপি লঘুত্ব স্মাত্ ইতি কণ্ঠাভরণো বদতি । যত্ন সযোগপূৰ্ব্বয়েতি সযুক্ত
বর্ণাৎ পূৰ্ব্ববর্ণিনো যত্নস্য গুরুত্বনিয়মী ন শাস্ত্রমিত্তিক ইতি পূৰ্ব্বাচার্য্যণা মতমাহ—
যদেতি । যদা তীব্রপ্রযত্নেন ত্রুততরপটনপ্রযত্নেন সযোগাদে সযুক্তপূৰ্ব্ববর্ণস্য অগৌৰব
লাঘবং ভবতীতি শ্রেয় । তদা ছন্দোভঙ্গ ন দোষায় ন দোষকর ইতি সূর্য পূৰ্ব্ব-
পণ্ডিতা আঙ্কু কথয়ন্তি । চ্চারণপ্রযত্নবশেন যন্নি সুশ্রবতা স্মাত্ তদা ছন্দো
ভঙ্গোপি ন দোষকর ইতি । যথা—‘নাহ বান্দী সুবাহুর্ভঙ্করাদিশিরসী দুপশ্চল্লারকাহ
মিতি । অত্র চ্চারণপ্রযত্নেন ছরাদিশিরসী ইতি সযুক্তান্ ‘মি’ ইতি পদাত্ পূৰ্ব্ব
বর্ণাৎ সূর ইতি অকার লঘুরিব প্রতিভাতীতি মাণ্ডোনামা মতমিদ অস্বাচীনম্
ঘটতে । ১৩ ॥

শিশ্রলমুনিব মত বন্দিছা অঙ্ককার নিধিরাছেন । (কিছু অচলিত শিশ্রলমুনি
এই শূত্র বেধিতে পাওয়া যায় না ।) উদাহরণ মূলে লেখ্য ।

১৭ । শ্লোক ‘প্রাণ্য মাতিহ্ন ইত্যাদি মোকে ‘হ’ এই অক্ষরের পূর্ববর্তী
অক্ষরটি যে লঘু চইয়াছে (নচেৎ ছন্দোভঙ্গ হয়) তাহার কারণ তীব্র প্রযত্নে
উচ্চারণ—ইহা কঠোর বলেন । যখন অতীব পণ্ডিতের প্রাণাচলন হয়

যতির্জি^১ হে দ্রবিশ্যামস্যানং কবিমিহুচ্যতে ।
 সা বিচ্ছেদবিরামাশ্যে পটের্বাশ্যা নিজিচ্ছয়া ॥১৮॥
 কচিচ্ছন্দস্যাস্তে যতিরমিহিতা পূর্বকৃতিমি
 পদান্তে সা শোভা ব্রজতি পটমধ্যে ত্যজতি স ।
 পুনস্তত্রৈবাসৌ স্বরবিহিতমস্মি অয়তি তাং
 যথা কথ্য পুণ্যাত্বতুলমহিমা মাং করুণয়া ॥১৯॥

সম্ভটি যত্নমধ্যম নির্দেশ্যতি—যতিরতি । জিজ্ঞাসা হই যত্ন বিশ্রামস্যানং
 কবিমি সা যতিবচ্যতি নির্দিষ্ট্যতি । যত জিজ্ঞা শ্রবণে সা সম্বাদবিরামতি তদেব
 যতিরিত্যর্থ । সা য যতি নিজিচ্ছয়া সম্বাদিতুরিচ্ছয়া বাধ্য বিচ্ছেদবিরামাশ্যে
 নির্দিষ্ট্যয়া । বিচ্ছেদবিরামবিরতিব্রজত্যং যত্না যতিপর্য্যায় প্রাপ্তয়া ॥ ১৮ ॥

বিশেষমাঙ্ক — কচিচ্ছন্দঃ । পূর্ববৃতিমি পূর্বপঙ্খিতৈ অমিহিতা কথিতা যতি
 কচিচ্ছন্দসি অসৌ বর্ণতে ন সম্বদেতি ভাব । কিন্তু সা যতি পদান্তে স্থিতা
 সতী শোভাসুত্বে ব্রজতি লভতে । যত ছন্দসি যতিনিয়মস্তথ যেতু সা পদান্তে
 নিয়ম্যত তৎস্ব তস্যা সুপ্রবর্তেতি ভাব । সা যতি যদি পদমধ্যে স্থিতা তদা শ্রীমা
 ব্রজতি যত্নমধ্যস্থিতা যতিরতিদু অর্থতি ভাব । পুন কিন্তু তদেব পদমধ্যে প্রব অসৌ
 যতি স্বরবিহিতমস্মি স্বরেষ বিহিতা জাত সম্বয়ং সা সতী তা শোভা অয়তি
 অবলম্বতে । যত চণ্ডাঙ্কণে দর্ময়তি—দর্শয়ামি । অনুল ন বিদ্যতে তুলা তপমা
 যস্য সাত্ত্ব্য মহিতা মহত্ব্য যস্য স অনুলমহিমা কথ্য করুণয়া মাং পুণ্যাতু

অনন সঙ্গীত বর্ণের পূর্ববর্ণ ইহ বলিয়া নির্ণীত হইতে পারে ইহান্ত ছন্দোভঙ্গ
 হই না ইহাই আটোন পণ্ডিতমিগের মত ।

১৮ । যে যে স্থলে মিহিতা যেচ্ছাপূর্বক বিশ্রামলাভ করে তাহাকে 'যতি'
 ব'ল । উহা উচ্চারণকারীর ইচ্ছাপ্রসারেই হইয়া থাকে । বিচ্ছন্দ বিশ্রাম
 অস্থিতির নামান্তর যতি ।

अथ च श्लोकश्चन्दोगोविन्दे भम गुरोः ।

श्वेतमाण्डव्यमुखास्तु निच्छन्ति सुनयो यतिम् ।

इत्याह भट्ट स्वग्रन्थे गुरुर्मे पुरुषोत्तम ॥ २० ॥

अतएव सुरारि ।—

सन्तुष्टे तिस्रणा पुरामपि रिपौ कण्डूलदीर्भण्डलौ-

लौलाल्नपुन प्ररुढशिरसी वीरस्य लिप्सोर्यरम् ।

याध्वादैर्न्यपराधि यस्य कलहायन्ते भिद्यस्त ह्यगु

त्वं ह्यिवत्यमितो सुखानि स दशग्रीव कथ कथ्यताम् ॥ २१ ॥

रचतु । अत्र शिखरिणी नाम उक्तं 'रसे रुद्रेण्डिमे'त्यादि तत्त्वचषम । शिखरिणी इति प्रथमतः षडभिरक्षरैर्यति काव्यां उन्नाहते यथेत्यान्विपादि पुच्छेति पर्यन्त प्रथमा यति सा च पदमध्ये स्थिता दु श्वेति । पुष्पात्सुखेति स्वरसन्धिवगतोऽपि शोभाभावः । कविकल्पलतायाम्—एष यथायथोदवेग सुधिया नोपजायते । तथा तथा मधुरता निमित्तं यतिरिष्यते ॥" यत्र यतिनिर्द्देशे दु श्वेता न स्यात् तत्र सा यतिरादरणीयेति कलितार्थः ॥ १८ ॥

अथ क्वचिन्वित्यादि श्लोको भम गुरुभट्टपुरुषोत्तमस्य चन्दोगोविन्दनामकग्रन्थे वर्तते । श्वेतित्यादि ।—श्वेतमाण्डव्यमुखा श्वेतमाण्डव्यप्रभतया चञ्चिता यति न निच्छन्ति न स्वीकुर्वन्ति इति मे भम गुरुध्यापक पुरुषोत्तमभट्ट स्वग्रन्थे आह उक्तवान् । मतमिदं न मनोरम यतिष्व श्लोकापत्तेः । यथाह काव्यदर्पे—श्लोकेषु नियतस्याने पञ्चदश यति विदुः । तदपेक्ष यतिभट्ट श्वेतोदवेज्जम यथा ॥ २० ॥

सन्तुष्टेत्यादि । सुरारिस्तश्लोकोऽयम् । जनक प्रति रावणपुरीहितस्य शोचलस्य चञ्चिरियम् । तिस्रणा पुरां पुरीषां । 'पु स्त्री पुरीनतया' धियमरः । रिपौ विपुल इदं शिवे इत्यर्थः असन्तुष्टेऽपि तपस्यया सन्तुष्टे शिवे वरप्रदानाद्यनुपस्थितेऽपि कष्ट

जयदेवोऽपि ।—

साध्वी साध्वोक चिन्ता न भवति भवत शर्कर ककरासि
 द्राघे द्रव्यन्ति के त्वामवत मृतमसि धीर नौर रसस्ते ।
 माकन्द कन्द कान्ताधर धरयितल गच्छ यच्छन्ति यावद्
 भावं शृङ्गारसारस्रतमयजयदेवस्य विष्वग्वापि ॥ २२ ॥

यथा युक्तकयूयनयुक्तया कणू विधत्तेऽस्मा इति कणूशब्दात् अक्षये सत्त्वत्पयि
 कणूला इति पठम् । दोमण्डल्या बाहुसमूहेन करणेन लोलया अवहेलया लुप्तानि
 सिद्धानि पुनः प्रवृट्टानि पुनः सञ्जातानि मिरांसि यत्न तादृशस्य पर वाञ्छित निष्ठी —
 लम्ब निष्ठीर्यस्य नीरस न्यमानस्य मुखानि याच्ञा दैव्य प्रादनाजनितदौनभाव तेन
 पराधि पराङ्मुखानि सन्ति अभित समयत मिथ परस्पर त्वं हृष्टुल हृष्टु इति
 कलहायन्ते कलह कुञ्चन्ति । स य महीधरात् वरप्रायनामपि कणू सुष्ठित दम्पयोव
 कथ कथतां वच्छतां मयेति शेष । इदृशा महामहिमयाभी नेत्र वर्पयितु शक्य इति ।
 शार्दूलविक्रीडित नाम इत्यम् । इमेऽस्मिन् ब्राह्मणरावसाने यतिर्वा यता सा च
 यतीयपादे कलहादने इति हावणावसाने सल्लसिता ॥ २१ ॥

जयदेवज्ञतप्रीका यथा—साध्वीति । ॐ साध्वीक । ॐ मधी । इह अस्मिन्
 लोके यावत् यत्कालपर्यन्तं शृङ्गारसारस्रतमयजयदेवस्य शृङ्गारसमयप्रवन्धकवर्जयदवस्य
 वचांसि कषपि विषक् समन्तात् भाव प्रीति यच्छन्ति ददति तावत् भवत
 चिन्ता साध्वी अनोरमा न भवति । ॐ शर्करे । त्वं कर्करा अपि कठिनत्वान्निवर्त्य ।
 ॐ द्राघे । त्वं क रसिका द्रव्यन्ति अगम्यदेमजातत्वात् कैऽपि न त्वामाद्रियन्ते ।
 ॐ अमृत । त्वं मृतमसि जीवन् कर्त्ता प्राप्नोतीति भाव । ॐ धीर । ते
 तव रस नौर जनपुच्छम् आवचनात् पूज्यमस्तादृतात् । ॐ माकन्द । अतुलकल ।
 लं शम् । वक्त्राद्यसारशयुक्तत्वात् । ॐ कान्ताधर । वनिताधर । त्वं धरयितल

छन्दोमञ्जरी ३३ । नवमः उद्देशः । अस्मिन् उद्देशे । किञ्च उद्देशः

एवमन्योऽपि ।—

कथद्रिप्रतिरोधिता कति नदीपाघोनिधिष्ठाविता
कथ्येवाटविता गता कति न वा भूदवदेवैर्घृता ।
भूम्यो भूमिपतीन्द्र तावकयश प्रस्तावनामण्डली
कोष्ठीकृत्य जगद्धन कतिवराटीभिर्मुद यास्यति ॥ २३ ॥

रसात्मकं गच्छ, तत्र पुष्टिभ्यामवस्थानं न युक्तमित्यर्थः । माध्वीकादि सम्बुध्यमान
पदार्थेभ्य जयदेववर्षितवाक्पक्षस्य माधुर्याधिक्यमिति माध्वीकान्तिषु तिरस्कारः । श्रृंगधरा
नाम वृत्तम् । अथ तृतीयचरणे सप्तमाक्षरेण विहिता यति स्वरसन्धिवशतः सुप्तवर्तव्यः ।
किन्तु चतुर्थपादे सप्तमचतुर्दशयोर्यतिनोप इति ॥ २२ ॥

कलात्वादि ।—कस्यचित् नृपस्य प्रशस्तिरियम् । हे भूमिपतीन्द्र ! भवतः कति
भूमा भूपदेशा अद्रिणा पञ्चतेन प्रतिरोधिता व्याप्ताः । कति भूम्यः, नद्यश्च पायो-
निधयश्च ते ज्ञाविताः । कति एष कति वा भूमयः, अटवीतां चरन्त्या यता प्राप्ता
गिरिषु चरणेषु नदीषु समुद्रेषु च भवतो राजत्वमित्यर्थः । कति भूम्यः भूदेर्वैभ्राह्मणे
देवैश्च न वा वृता गृहीता प्राज्ञाणाम् सस्याप्य देवाश्च प्रतिष्ठाप्य वज्रा भूमयस्तेभ्यो
दत्ता इत्यर्थः । तावकयश प्रस्तावनामण्डली त्वदयशः कीदृशपरम्परा जगद्धन जगतो
विभक्तं कोष्ठीकृत्य सचयित्वा विपयोक्तृत्वेति यावत्, कतिवराटीभिः कतिपयैर्वराटकैः मुद
सन्तोष यास्यति लक्ष्यते सामान्यं जगद्धन भवतो नोपयुक्तमिति मत्वा सन्तोषं न प्राप्स्य
तीत्यर्थः । अथवा जगद्धन जगद्धननामकं कश्चित् भवदधीन मौनिकं कोष्ठीकृत्य
आक्रम्य कतिवराटीभिर्मुद सन्तोषं यास्यति लक्ष्यते । भवतः कति भूमयः कतिभि
प्रकारैः करग्रन्था इत्यनेन अती यत्किञ्चित् भूखण्डमुपभुञ्जती मम पीडनं न युज्यते ।
अथ चतुर्थचरणे वादमाक्षरं यतिमत्र कविनामैव समाहृतं ॥ २३ ॥

यति यति यतिविहितमङ्गिमयविठ इव तत्र तादात्म्यं देवैर्देव इव ।
देवाश्च नृपेण ज्ञेयः ।

आरभ्ये काचरात् पादादेकैकाचरवर्धिते ।
 पादेरुक्थाटिरुक्त्वा स्याच्छब्दः पङ्क्तिर्गति गतम् ॥२४॥
 उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका ।
 गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च वृद्धतो षड्भिरिव च ॥२५॥
 त्रिष्टुप् च जगतो चैव तथातिजगती मता ।
 शर्करो सातिपूर्व्या स्यादष्टत्यष्टौ तथा श्रुते ॥२६॥
 धृतिद्यातिधृतियैव कृति प्रकृतिराकृति ।
 विकृति सम्कृतियैव तथातिकृतिरतृकृति ।
 इत्युक्ताच्छब्दसां सञ्ज्ञा क्रमशो यच्मि साम्प्रतम् ॥२७॥
 इति छन्दोमञ्जर्यां सुखबन्ध्याय प्रथमः श्लोकः ।

अचरत्वाद्यवगौरवक्रमेण समस्तानां नामभेदान् दर्शयति—आरभ्येति । एकमचरे
 अत्र तादृशान् पञ्चाशत् आरभ्य एकाचरं पादमवधि कृत्वा इत्येव एकमीदम्
 एकैकं तेन अचरेण वर्धितानि पादे करणके पङ्क्तिर्गति गतं यद्विज्ञातप्रकारं
 उक्थातिनामकं छन्दः स्यात् । एकाचरेण रचितपादस्य द्वयं नाम उक्था अचर
 द्वयेन रचितपादस्य नाम अत्युक्था एव त्रयं पङ्क्तिर्गतिचरे द्वावेन पङ्क्तिर्गतिप्रकारं
 नाम अवगन्तव्यम् । यथा—१ उक्था २—अत्युक्था । ३—मध्या । ४—प्रतिष्ठा ।
 ५—सुप्रतिष्ठा । ६—गायत्री । ७—उष्णिक । ८—अनुष्टुप् ९—वृद्धती ।
 १०—षड्भिरिव । ११—त्रिष्टुप् । १२—जगती । १३—पतिजगती । १४—शर्करो ।
 १५—अतिशर्करो । १६—अष्टौ । १७—अष्टौ । १८—धृति । १९—अतिधृति ।
 २०—कृति । २१—प्रकृति । २२—आकृति । २३—विकृति । २४—सकृति ।
 २५—अतिकृति । २६—अतृकृति ॥ २७—२७ ॥

पूर्वाचार्यैरक्षरभेदेन छन्दसामुक्थान्नामभेदा सन्तः अत्र पुनस्तान्वाक्यबन्ध्या
 लक्षणवचनित्वेन श्रुतस्य लघुशुद्धभेदेन वृद्धानां नामभेदान् प्रपञ्चयिष्यामि ।

समाप्तेयं प्रथमं श्लोकव्याख्यानम् ।

২৪ । অক্ষরের হ্রাস বৃদ্ধি অঙ্গসারে সববৃত্তছন্দে নাম নির্দেশ করিতেছি,—
 এক অক্ষরবিশিষ্ট চরণ হইতে আরম্ভ করিয়া এক এক অক্ষর বৃদ্ধি হইয়া ২৬
 অক্ষর পর্যন্ত ছন্দে নাম উদ্ধৃতি । অর্থাৎ যে স্রোতের প্রত্যেক চরণে ১টি বর্ণ
 থাকে, তাহাকে উদ্ধৃতি । হইতে করিয়া বর্ণ প্রত্যেক চরণে থাকিলে অত্যাধিক,
 একশ ৩টি থাকিলে মধ্যমঃ, হইতে ২৬ অক্ষর পর্যন্ত বিভিন্ন নাম হইবে ।
 সুঃ শ্রব্য ॥

द्वितीय. स्तवक. ।

अथ समुत्तमम् ।

सकला (एकाक्षरा इति) ।

ग

१. गू यो^३ ।

श्रीक्षे । साक्षान् ।

---

१ । एकाक्षरपाठं समुत्तममिति सिद्धिमात्रम्—१ श्रीरिति : यत्तु पाठो न एकी कथो
बुद्धः सा श्रीनाम इत्यम् गूयकाक्षरसहितकपन्त्य इत्यस्य श्रीरिति सङ्गात् ज्ञातव्यत्वर्यम् ।
सर्वेष्वेव लक्ष्येषु मन्त्रविन्यासनेपुण्येन पुनश्चाद्वारयोगेनैवपि कुमाराद्यो बोधसौकर्यं
यावत् सर्वत्रैव वृत्तगद्येषु पुनश्चाद्वारयोगेनैवपि कुमाराद्यो बोधसौकर्यं
यथा—श्रीरिति । सा प्रसिद्धा श्रीरिति^३ सरलतो वा ते तत्र सम्बन्धे आक्षान्त्वात् ।
यथा सा (यस्या लक्ष्यसु^३) श्री श्रीनाम इति ते तत्र यस्या आक्षान्तिवशात् भवति
इत्यर्थः । कविना कौशलेन सम्बन्धेव सङ्गाद्वारयोगेनैव तत्तद्वृत्तनामान्यपि दर्शयितव्यानि ।

---

२ । अष्टोत्तमभावे 'ग' गण मात्रं बाकिने (अर्थात् एकटी कृत् आक्षर
मात्रं एकभावे बाकिने) तादात्म्ये 'क्षे' इत्येव वशात् इति । (मर्त्येन उक्ता इति
इति अर्थः) ।

অনুকথা (চাচরা হণি) ।

ন য

২। গৌ 'জী' ।

গোপজীমি । জ্ঞাপী রেমি ।

মধ্য (চাচরা হণি) ।

ম

৩। মো 'নারী' ।

গোপানাং নারীমি । দ্বিষ্টোঃপ্যাৎ জ্ঞাপী ব ।

১ ২

৪। রো 'মৃগী' ।

সা মৃগীলোপনা । রাধিকা শ্রীপতি ।

২। চাচরাপাঠে হণি লক্ষ্যয়তি—যাবতি । যত গৌ দাবিব বর্ষী গুহ বর্ষেত সা জ্ঞা নাম হণিঅবতি । যথা—গোপ ইত্যাদি । অস্যার্থ—জ্ঞাপ গোপজীমি সহ রেমি জীকিতবান্ ।

৩। ন ইতি । যস্মা—পাদে ন মনস্ব অদ্যোৎ তথ এব বর্ণ্যো দুরব সন্নি, সা নারী নাম হণিঅবতি । উদাহরণ যস্মা—গোপানামিঅ্যাৎ । গোপানাং নারীমি দ্বিষ্ট আর্জিতানাং দুমন্তমূণিরিঅ্যর্থ জ্ঞাপ ব বুপান্ অম্যাৎ রচত ।

৪। র ইতি । যস্মা পাদে র—জপ্তমঅবতয়াক্ষকী রমস্ব বর্ষেত সা মৃগী

২। প্রত্যেকপানে দুইটি "ম" গণ (গুরু অক্ষর) মাত্র থাকিলে তাহা ক জী' হ্ম বলা হয় ।

৩। বে হ্মেৎ প্রত্যেকপানে একটি করিয়া "ম" গণ (তিনটি গুরু বর্ণ) মাত্র থাকি তাহাকে "নারী" হ্ম কহে ।

৪। প্রত্যেক পানে একটি ২ গণ (আদি ও অন্ত গুরু মধ্যম) মাত্র থাকিলে তাহাকে 'মৃগী' হ্ম কহে ।

প্রতিষ্ঠা (‘বহুরঙ্গা ইতি’) ১১

ম ম

১১ ১

৫। ‘মমৌ চেত্ কন্যা’।

১ ১১ ১১ ১ ১

মাধ্বতকন্যা সৈকা শন্যা। “যসা কুন্দি কন্যাস্থিস্তম্।

ম ম

১ ১১ ১ ১

৬। ‘নগি ‘সতী’।

সুররিণো তব পদম্। নমতি সা ননু সতী। ১১ ১১ ১ ১

নাম ১১ মধিত। যসা—উত্থাতি। শ্রীপতি শ্রীকৃষ্ণস্য সা মমৌশোচনা, মন্যা কন্যা
শোচনে ইব শোচনে যসা সা রাধিকা প্রেমসী ইত্যর্থ। ১ ১১ ১১ ১ ১

৫। ম্মাবস্থানি। মম ম্মাবস্থানি ম্মৌ ইতি। যসা পাদে গা একী গা
পদে মম মগদ্য বচনৈ। চত্বারো গুরব ইত্যর্থ। সা কন্যা নাম ১১ মধিত।
চত্বারথ যসা—ভাস্বদিত্যাদি। সা একা কন্যা ভাস্বত সূর্যস্য কন্যা যমুনা।
‘ভাস্বদিত্যাদিত্যাদি’ ‘কালিন্দৌ সূর্য্যতনয়’ ইত্যাদি ন্য বচন। যসা যুগ্ম
শালিনী। যসা ভাস্বতকন্যায়া কলী সৌরী কথ্য কথিতবান্। ১

৬। ‘নগী’ ইতি। মম মম তয়ো সমাচার তখিন্ নগি। সম্মৌকবচনম্।
বিদ্যম্বাকি চত্বারথানুরোচাত্ ন ইতি বাক্যানলিঙ্গে। নগয়ে বিদ্যম্বাকি
তব একখিন্ গুরো ব সতি সতী নাম ১১ মধিত। চত্বারথ—সুরীত্যাদি।
ননু চ সুররিণো। শ্রীকৃষ্ণ। প্রসাদধরচানুরোচাত্যনয়ামনয়ী ননু ইতি কাব্য।
সা সতী সাধী বীথিকা তব পদে নমতি প্রথমসতীত্যর্থ।

৫। যে হ্রস্বের প্রত্যেকগারে একটি গ গণ্ড ২৩টি ম ম
(অর্থাৎ চারিটি গুণ অক্ষর) মাত্র থাকে তাহাকে কল্প হ্রস্ব বলে।

৬। যে হ্রস্বের প্রত্যেকগারে প্রথমত একটি ম গণ্ড (অর্থাৎ তিনটি
গণ্ড) ও তৎপরে একটি গ গণ্ড (একটি গুণ) মাত্র থাকে তাহাকে দ্বিতী
হ্রস্ব বলে।

सुमतिश्च (पञ्चाक्षरा इति,) ।

म ग ग

७। भगौ गिति 'पङ्क्तिः' ।

लक्षणसनाथा तथैकपङ्क्तिः । यासुनकच्छे चारु चचारः ॥

स ल ग

८। सलगौ 'प्रिया' ।

व्रजसुधुवो विलसत्कलाः । अमवन् प्रिया सुरवैरियः ॥ ६)

७। भगावित्यादि । यत भगौ—भगवत् गवयश्च वक्तुं एतेन प्रथमो वर्णो गुह्यस्ततो वर्णद्वयं लघु ततो वर्णद्वयं गुरु, एवप्रकारा पञ्च वर्णा वक्तुं सा पङ्क्तिर्नाम वृत्तं भवेत् इत्यर्थः । उदाहरणं यथा—लक्ष्मिति । तर्पकपङ्क्तिः वत्सगेषु 'समी' वत्सकतर्पका विन्यस्यते । लक्ष्मसनाथा लक्ष्मपङ्क्तिः सती, यासुनकच्छे यमुनाया चय यासुनः स चासी कच्छयेति तस्मिन् यमुनापुनिने इत्यर्थः । जलप्रायमनूपं स्यात् पुं सि कच्छसप्राविध इत्यमरः । चारु भगीरम यथा स्यात् तथा श्रियाविरी वचम् । चचार अमति च । चरभातो लिटि रूपम् ।

८। सलगैरिति । सय लय गद्य सलगौ ते प्रिया नाम वृत्तं भवेत् । यस्यां पादे प्रथमतो वर्णद्वयं लघु तत एको गुरु तत एको लघु ततश्च एको गुरुवर्त्तते सा प्रिया भवेत् इत्यर्थः । यथा—व्रजसुधुव इत्यादि । अन्वयः ।—विलसत्कला विव्रसन्त्य कुरन्त्य कला इत्यादयः आनविद्या धारिता व्रजसुधुव व्रजयोपित, सुरवैरिय योऽलक्ष्य प्रिया दयिता अमवन् ।

१। ये ह्रस्वश्च अतोऽकपादे अथवत "उ" गण (अर्थात् आदि अक्षरं उरु उ नरु इहेति लघु) उं नरु इहेति "अ" गण मांजवाक्यं तांशक "पङ्क्ति" इत्यु कहे ।

२। ये ह्रस्वश्च अतोऽक पादे अथवत एको "अ" गण (२० लघु

न व

२० । 'प्रमिषदना' न्यो ।

प्रमिषदनात् प्रजतद्वयोनाम् ।

अधरसुधोन्मि मधुरिपुष्टत् ।

न व

२१ । द्विया 'सोमराजी' ।

१५५१५५

इरे सोमराजीसमा ते यमश्री ।

जगन्मण्डलस्य मिनत्पन्धकारम् ।

नाम माधुर्यनि इति द्रष्टव्यम् । लङ्कादाहकाणि तस्यैव रम्यं निःसङ्काया एव विमला इति हनुमानपद्यम् । नम्यतीति मधुरिपुष्टत् नम्रप्राप्ती लीबन्ति द्वितीयाधरसुधोन्मिषदनात् विधेयविमिषयमेतत् । यमस्य प्रथमवचनैव लङ्कते निर्दिष्ट परयोस्तु न तदिति इहमेवैव पादान्तरान् शुद्धत्वं स्वीकृतमिति ।

२० । इतीति । न व यच्च यो । यम जगत् यमस्य वचनं सा प्रमिषदना नाम उक्तभवति । अदाहरय प्रमिषदनेति—अर्थात्—मधुरिपु श्रीलक्ष्म प्रमिषदनात् यमो चन्द्र इव वचनं यासां तासां प्रजतद्वयोनां प्रजयुवतीनां अधरसुधोन्मिषदनाद्यतनपरीम्पुष्टत्वं अभिव्यक्तवान् । उपमादपकाण्डात् ।

२१ । विधेति । यो यो यमस्यो यम सा द्विया सोमराजी नाम उक्त भवति । इत्या पादौ आदिपदुवर्धनमाशङ्क्यं यमस्यैव वचनं सा सोमराजी इत्यम् । अदाहरय—

२० । ये छन्दस्य प्रतिपादे प्रथम 'न' गण उ पदे 'व' गण मात्त्रात्वात्, तांहाके "प्रमिषदना" इत्यं कथं ।

२१ । ये छन्दस्य प्रतिपादे, हृदी मात्त्रा 'व' गण आत्त्रात् तांहाके 'सोमराजी' इत्यं कथं ।

